

FROMMOV ČOVJEK ZA SEBE KAO SLOBODNO STVARALAČKO BIĆE PRAKSE

Nenad Vertovšek

Zadar, Hrvatska
nenad.vertovsek@gmail.com

Primljeno: 16. 9. 2013.

Razumijevanje otuđenog čovjeka koji u povijesnom razvoju stječe sve više slobode, ali se u suvremenom društvu sve više osjeća izolirano od prirode i drugih ljudi, povezuje se u djelima Gaje Petrovića, istaknutog praksisovca, s univerzalnim humanističkim opredjeljenjima i dinamičkom psihologijom. Kada svoju pozornost usmjerava na Ericha Fromma i njegovog čovjeka za sebe, traži odgovore na pitanja što je u Frommovu shvaćanju posebno zanimljivo za tadašnju i buduću filozofiju. Zanima ga Frommovo istraživanje korijena bijega od slobode u čovjekovoj prirodi i suvremenom društvu, ali i mogućnosti oslobođanja čovjeka od tereta kojeg je postavio sam sebi. Pojmovi ljudska priroda i alijenacija Gaji Petroviću služe za produbljenje i proširenje filozofskih promišljanja o čovjeku, kako bi ponudio rješenje osnovnih problema egzistencije i društvenih odnosa.

Jedna od zajedničkih točki susreta Gaje Petrovića i Ericha Fromma jest i raskorak između čovjekove biti i stvarne, praktične egzistencije. U središtu njihove filozofije je čovjek, njegova priroda i proturječnosti s kojima se suočava kao stvaralačko biće prakse. Zajedničko im je i pitanje treba li i kako ponovno koristiti dosege praktičnog uma i/ili nastaviti tamo gdje se je stalo u filozofskom konceptu otuđenog čovjeka? Hoće li razmatranje alijenacije i dezalijenacije konačno obnoviti misao o Čovjeku koji, nažalost, nije to što jest, a treba biti ono što bi mogao biti?

ključne riječi: otuđenje, razotuđenje, sloboda čovjeka, ljudska priroda, Praxis, Erich Fromm, Gajo Petrović

*I govorahu naši stari:
Čovjek se ne treba ogledati u drugim stvarima
Nego u drugim ljudima...*

(Kineski car Chu, umro 1105. g. pr. K.)

Kada je riječ o otuđenju i problemima razotuđenja čovjeka i društva, poruke *praksisovaca* nažalost gotovo sve donedavno kao da nisu bile predmetom veće pozornosti središnje i/ili dominirajuće suvremene intelektualne ili društvene misli. S jedne strane, mogli bismo reći da je tomu uzrok i to što indolentnost, apologetizam i pragmatizam uvelike nagrizaju suvremene *mainstream* misli, ali i djela. Individualna hrabrost i društvena angažiranost intelektualaca, znanstvenika i stručnjaka u kategorijama tzv. »općeprihvaćenog« kao da je svedena na »gerilske« upade u birokratske i institucijske okvire sustava obrazovanja i okvira vrijednosti. Zbog čega bi onda nama danas bilo značajno promišljanje ondašnjih, naizgled »zastarjelih« koncepata, zašto bi bio važan osvrt i analiza nekadašnjih »sirenskih« odjeka praksisovskih nastojanja za prevladavanjem onovremenog birokratizma, etatizma i dogmatizma?

Iza mogućih političkih i politizirajućih konotacija, kao i stvorenog dojma kako više zapravo nema (pre)velike potrebe za sukobljavanjem ideologiziranih obrazaca, valja se prvo usmjeriti na načelne aspekte ondašnjih misaonih postavki koje bi morale zanimati suvremene mislitelje, ali i javnost uronjenu u neku drugačiju budućnost. Upravo stoga neka polazište budu pojmovi otuđenog čovjeka i otuđenog društva kao središnja mjesta djelovanja tadašnjih filozofa i mislitelja uključenih u »projekt *Praxis*«. Shvaćanje otuđenog čovjeka koji naizmjenično stječe slobodu i sve se više osjeća izoliranim od prirode i drugih ljudi, kako u novom (potrošačkom) društvu tako i u tadašnjem socijalističkom uređenju, povezivao se kod dijela praksisovaca s dinamičkom psihologijom i, prije svega, humanističkim opredjeljenjima. Riječ je o izuzetno zanimljivom spoju razmišljanja dijela zapadnih mislitelja i filozofa, kao što su Erich Fromm, Herbert Marcuse, John Lachs, R. D. Laing, Jules Henry, David Cooper, S. Morris Eames ili J. P. Nettle, s tadašnjim »domaćim« predvodnicima filozofije poput Gaje Petrovića, Milana Kangrge, Zagorke Pešić Golubović, Predraga Vranickog, Vladimira Filipovića, Đure Šušnjića, da spomenemo samo neke.¹

¹ Bilo bi potrebno mnogo više prostora za razmatranje sudjelovanja »zapadnih« mislitelja u radu *Praxisa* i Korčulanske ljetne škole (osnovane 1963., godinu dana prije *Praxisa*)

Za potrebe mogućih suvremenih (post)modernističkih promišljanja o nekadašnjoj kritici društva s praksisovskih pozicija izdvojili smo dva nesumnjivo značajna i izuzetna autora – Gaju Petrovića i Ericha Fromma. Razlog tomu je nastojanje da se u suvremene poglede na Korčulansku školu i *Praxis* ugrade i specifične »poruke iz prošlosti radi budućnosti« u radovima dvojice izabranih autora. Bez namjere pukog pozivanja na sve češće i aktualnije analize (filozofije) toga vremena ili mogućeg kopiranja i ponavljanja općih teza o *Praxisu*, što su brojni autori već izuzetno dobro napravili, ovdje se usmjeravamo na izvorne psihološke i sociološke naglaske kojima su i Gajo Petrović i Erich Fromm »nepopravljivo« obogatili temeljne postavke humanističke filozofije svoga vremena. I, kako se pokazuje, ostavili – i više nego što se možda mislilo – brojna pitanja, ali i odgovore za naša današnja razmišljanja.

»Susret« E. Fromma i G. Petrovića moguće je početi razmatranjem pogovora jednoj knjizi. No prije toga napomenimo kako je Fromm prostore bivše Jugoslavije prvi puta posjetio početkom 1960-ih godina kada je bio, kako ističe i sam Petrović, gotovo potpuno nepoznat široj javnosti, a velikom dijelu filozofa i psihologa njegov je rad bio relativno nepoznat u dubljem smislu. Pet godina kasnije (1965.), u poznatom i značajnom pogovoru Gaje Petrovića tada prevedenoj Frommovoju knjizi *Čovjek za sebe* (1980a, 223–237), odaje se počast Frommovim radovima i njegovom utjecaju na dio tadašnjih filozofa, sociologa i psihologa. Taj pogovor danas pruža izvrsnu mogućnost usporedbe i prožimanja misli i koncepata dvaju izuzetnih autora.

U međuvremenu je Fromm dvaput boravio na prostorima tadašnje Jugoslavije te je sudjelovao i na međunarodnom filozofskom simpoziju u Dubrovniku. Srećom po tadašnju stručnu i znanstvenu javnost, već su bile prevedene i dvije njegove knjige, *Zdravo društvo* (1963.) i *Bijeg od slobode* (1964.), kao i koautorski rad s D. T. Suzukijem *Zen Budizam i psihoanaliza* (1965.), objavljeni u beogradskim izdavačkim kućama Rad i Nolit. Objavljivani su i odlomci iz djela koja će biti prevedena nešto kasnije (*Umijeće ljubavi* i *Zaboravljeni jezik*). Prijevod *Čovjeka za sebe* došao je u pravom trenutku i pao na »plodno tlo«.

---

koje je vrlo dobro obrađeno u nizu radova i zbornika (u zadnje vrijeme primjerice: Daković, 2011; Olujić, Stojaković, 2012). Vezno uz našu temu napomenimo kako je E. Fromm 1966. postao član redakcijskog savjeta *Praxisa*, uz niz istaknutih inozemnih sudionika. Za više informacija vidjeti poglavlje »Umjesto zaključka«, u: Petrović, 1990, 209–230.

Gajo Petrović ne gubi vrijeme pisanjem šireg informativnog govora (a niti predgovora jer zadržava onaj izvorni, Frommov) ili razmatranjem autorova života i rada, nego odmah postavlja dva ključna pitanja, bitna ne samo za razmatranje Frommova opusa nego i, prema našem mišljenju, ključna za promišljanje međusobnih odnosa osnovnih načela i postavki Petrovića i Fromma. Susret dvojice mislitelja tako je prigoda za razmatranje prožimanja autora koji iz relativno različitih okruženja dolaze do značajnih, više sličnih nego različitih, spoznaja i koncepata o kretanju društva i društvenih promjena te čovjekove uloge i mogućnosti u takvim procesima. Tomu valja dodati i njihov doprinos ne samo okruženju tadašnjih gibanja nego i odsjajima problematike nezbrisane sve do danas. Njihov doprinos ne treba gledati u nekakvom pukom ideologističkom ozračju, nego prije svega u sjevremenom humanističkom ozračju autorâ koji se pitaju o čovjeku i društvu uopće, čovjekovoj biti i njegovoj ulozi u svijetu, ali, u konačnici, i o ulozi i mogućnostima onih koji promišljaju svoje vrijeme (pa i sva vremena) prije i dublje nego većina.

Koliko *Čovjek za sebe* adekvatno izražava Frommovo shvaćanje čovjeka u njegovom potpunom i završnom obliku, a koliko predstavlja samo određenu fazu u razvoju autorovih koncepcija o Čovjeku? – prvo je pitanje koje Gajo Petrović postavlja. Drugo pitanje, usko vezano uz praksisovsku težnju da filozofija ne bude samo puko teoretiziranje nego i dio stvarne, kvalitetnije promjene Čovjeka i Svijeta, jest – što u Frommovu shvaćanju čovjeka može biti posebno zanimljivo i značajno za suvremenu filozofiju i sociologiju?² Pitanja su (posebno ono drugo), valja podsjetiti, postavljena još 1965. godine! Upravo ih taj vremenski odmak čini vrlo »povijesnim«, ali i poput »predskazanja« sa stručnom i znanstvenom podlogom. Sama činjenica kako su ona i danas vrlo aktualna i »svježa« govori o potrebi da se uvijek iznova pitamo zašto neka pitanja nikada ne zastarijevaju i zašto se teorijski i praktični problemi Čovjeka, društva i svijeta uvijek iznova moraju postavljati, bez obzira na već postojeće kvalitetne doprinose njihovu razmatranju.

Petrović, obrazlažući Fromma, zapravo potvrđuje gornje napomene – i on se bavi »prošlošću« kroz razmatranje Frommove svojevrzne

---

² Sama je pitanja Petrović označio kao »vrlo široka«, istakavši nemogućnost da se na jednom mjestu i odmah pruže iscrpni i potpuni odgovori, pa tako i autor ovoga rada može samo naznačiti postupke »davanja odgovora« od strane Fromma i Petrovića. No, cilj je naglasiti bliske elemente (koji se do sada nisu baš povezivali) Frommovih i Petrovićevih koncepata, posebno kada je riječ o po(r)ukama korisnima i značajnima za našu »suvremenost«.

trilogije iz razdoblja od prije 10 do 24 godine.³ Za Petrovića je *Čovjek za sebe* središnje mjesto glavnih (trilogijskih) koncepata ljudske biti i prirode. Pritom naglašava i svojevrsni razvoj koji se dogodio u Frommovim radovima. Ističe Frommovu potrebu naglašavanja koliko znatnosti, ali i samoj praksi, doprinose teorijska razmatranja o ljudskoj biti i onome što čovjeka čini čovjekom, te istraživanje mogućnosti da se nesavršeni (otuđeni, u razvoju, u potencijalu...) čovjek konačno realizira i u punoći ostvari svoje potencijale te pozitivne i plemenite osobine, ponašanja i razmišljanja o samom sebi. Za određene (post)modernističke poglede s kraja 20. i početka 21. stoljeća ovakve bi se pozicije – i Frommove i Petrovićeve – možda mogle okarakterizirati kao »utopističke«, no smatramo da upravo »suvremenost« i suvremeni pogledi na čovjeka i aktualnu, globalnu, stvarnost traže povratak nekim starim rješenjima. U interesu čovjeka i cijelih generacija, dublja promišljanja o tome gdje smo, zašto i kuda idemo ipak dobivaju na značenju, a ne radi se samo o nekakvim »neomarksističkim« lutanjima »grupice očajnika«.

Petrović u *Bijegu od slobode* pronalazi osnovna razmatranja o čovjekovom samootuđenju koje je u središtu i njegovih (kao i praksisovih) istraživanja, primjetna i više od dva desetljeća nakon što ih je autor izložio.

»Fromm se bavi jednim od bitnih oblika čovjekova samootuđenja, *oblikom* toliko bitnim i širokim da bi se gotovo mogao izjednačiti sa samootuđenjem. Istražujući korijene bijega od slobode u čovjekovoj prirodi, njegove glavne mehanizme, historijski razvoj i osnovne oblike u suvremenom društvu, Fromm već u ovom djelu govori i o nesamootuđenom, slobodnom čovjeku i o njegovoj spontanoj kreativnosti.« (Petrović u: Fromm, 1980a, 224)

Tražeci odgovor na pitanje o (pot)punijem shvaćanju Čovjeka u Frommovim djelima, posebno središnjem iz trilogije, Petrović naglašava kako *Bijeg od slobode* već na početku »trilogijskog razdoblja« ne spominje termine *alijenacija* i *dezalijenacija* te da je *bijeg od slobode* nešto širi i drugačiji pojam od pojma (*samo*)*otuđenje*. Fromm – a zapravo i Gajo Petrović – kao da ne žele svesti razmatranja čovjekove biti i (ne)slobode samo na razgovor o otuđenim oblicima i karakteristikama čovjekove biti i ponašanja. Terminologija otuđenja nije jasno niti

³ Knjigu *Bijeg od slobode* objavio je Fromm 1941. godine, *Čovjek za sebe* 1947., a *Zdravo društvo* 1955. – sve u rasponu od 14 godina. Gajo Petrović 1965. godine razmatra relativno najplodnije Frommovo razdoblje, bez obzira na njegove kasnije izuzetne radove, poput *Imati ili biti* ili *Anatomija ljudske destruktivnosti*.

otvoreno definirana ni u *Čovjeku za sebe*, a do izražaja najviše dolazi u *Zdravom društvu* (kao i radovima koji slijede). Gajo Petrović, ovdje odmah treba naglasiti, eksplicitniji je u usmjeravanju promišljanja na (samo)otuđenje, mnogo jasnije i dosljednije koristi i analizira terminologiju i time doprinosi jačem i produbljenijem tumačenju Frommovih radova. Pritom produbljuje i vlastiti koncept (razotuđenog) Čovjeka kojega određuje kao slobodno i stvaralačko biće prakse spremno na sudnose s drugim ljudima i uvijek u svrhu slobodnijeg života i svijeta. Aktualno i proročanski zvuči opaska

»... kada se pita o suvremenom značaju razmatranja fenomena otuđenja, treba istaći kako taj fenomen danas nije nov, ali njegovo razmatranje ima danas veći značaj nego ikad prije. Živimo u vrijeme kada samootuđenje u svjetskim mjerilima dostiže čudovišne razmjere, ali i mogućnosti i šanse razotuđenja danas su veće nego ikad prije.« (Petrović, 1971, 170)

Ovdje se možemo za trenutak upitati, iz perspektive našega vremena, u čemu je tada »pogriješio« Gajo Petrović – u činjenici kako je (samo)otuđenje nastavilo gotovo neometano dosežati »čudovišne razmjere« i desetljećima nakon njegove konstatacije? Ili u tome što se možda nadao kako je početak 1970-ih godina donio prigodu šire i konačne analize fenomenologije čovjekova odvajanja od svoje prirode, društva i drugih ljudi? U svakom slučaju, njegove poruke i koncepti, kao i ono što izvodimo iz prožimanja njegovih promišljanja s onima Ericha Fromma, nisu izgubile na značaju pa ni mogućoj (i potrebnoj) primjenjivosti u okolnostima našega vremena.

Primjerice, pitajući se o biti čovjeka, Petrović se poziva na Marxovu definiciju po kojoj je

»... čovjek bivstvujeće koje bivstvuje na način (u obliku) prakse. Kraće: *Čovjek je biće prakse*.« (Petrović, 1986, 137)

Polazeći od činjenice da je jedan od bitnih elemenata prakse sama sloboda (bivstvovanja i činjenja) i da stvarne prakse nema bez slobode, kao ni slobodnog bivstvovanja bez prakse, dolazi se do toga da ni ljudskosti, onoga što bitno određuje Čovjeka i njegovu praksu, nema bez slobodne individue, u bilo kojem prostoru i vremenu. No, ovdje se oštrica analize usmjerava na jednu od »najraširenijih pojava«, situaciju u kojoj ljudi od slobode – bježe. I na tome mjestu ukazuje se na vrijednost misli Ericha Fromma koji je fenomenu ljudskog i ljudskosti posvetio čitavu knjigu već podosta ranije, na početku Drugog svjetskog rata. Realizaciju *Bijega od slobode*, prema temeljima Frommove

analize i koristeći se njome, Petrović vidi i u fašističkim režimima i kapitalističkim zemljama, pa i u socijalizmu (prema kategorijama onoga vremena). Bijeg od slobode za Petrovića je prije svega oblik čovjekova samootuđenja (Petrović, 1986, 139).

Razmatrajući nešto kasnije problematiku otuđenja i razotuđenja, bitne odrednice samoga fenomena i mogućnosti njegova prevladavanja odnosno dokidanja, Gajo Petrović među raznim tumačenjima izraza *alijenacija* i *dezalijenacija* izdvaja Frommov pristup u knjizi *Čovjek za sebe* gdje se otuđenost promatra kroz tipove »neproduktivnih« ljudskih karaktera. Za Petrovića to znači dodatno naglašavanje važnosti fenomena samootuđenja (koji je njemu, barem sredinom 1960-ih, bio nekako najbliži prilikom opisivanja alijenacije i traženja njenih uzroka) (Petrović, 1986, 159–160). I konačno, kada u svome predgovoru knjige *Čovjek za sebe* ističe kako je »prikaz samootuđenja ovdje uklopljen u pokušaj pozitivnog prikaza ljudske prirode, u pokušaj sistematskog izlaganja osnove nauke o ljudskoj prirodi i na njoj zasnovane nauke o umijeću življenja«,⁴ Petrović zapravo poziva na dublje i praktično razumijevanje i širenje podloge za konkretne akcije protiv otuđenja čovjeka i društva.

Pojam ljudske prirode produbljen je u zadnjem dijelu trilogije, *Zdravom društvu*, kada se određenja otuđenja i razotuđenja jasnije i otvorenije postavljaju i analiziraju. Fromm, u nastojanju da zatvori problematiku postavljenu u ranija dva trilogijska djela, nastoji razviti temelje onoga što naziva »humanističkom psihoanalizom«.⁵ Za Petrovića je Frommova trilogija »obuhvat uglavnom svih osnovnih elemenata filozofskog problema čovjeka« ali i, posebno u zadnjoj knjizi, prijenos

---

⁴ Gajo Petrović dobro naznačuje kako je koncept *umijeća življenja* zapravo Frommov doprinos izučavanju ljudskih karakternih i (ne)produktivnih osobina čovjekove prirode. Ključno onoga što se kasnije proširuje i produbljuje u knjigama *Čovjekovo srce*, *Marxovo shvaćanje čovjeka* ili *S onu stranu okova iluzije* Petrović nalazi već u *Čovjeku za sebe*. Valja pridodati kako je Frommova knjiga *Umijeće ljubavi* također prikaz šire shvaćene ljubavi (prema samom sebi i Drugima) kao jednim od najbitnijih aspekata razotuđenja. Mišljenja smo kako bi upravo daljnje aktualiziranje spoja i prožimanja Frommovih i Petrovićevih postavljenih pitanja o slobodi i suvremenom društvu pripomoglo u odgovorima na pitanja o mogućnosti razotuđenja u današnjim teoretskim i praktičnim banaliziranjima ljubavi, slobode i prava čovjeka.

⁵ Izuzetan poduhvat, koji slijede i neki drugi psihoanalitičari, sociolozi i psiholozi, a za detaljniji pristup (premda se ponešto proširuje osnovna nit ovoga rada) neizbježna je zajednička knjiga s D. T. Suzukijem *Zen budizam i psihoanaliza*, te mnogo kasnije *Revolucija nade* i *Kriza psihologije: Ogledi o Freudu, Marxu i socijalnoj psihologiji*.

razmatranja čovjekova (samo)otuđenja na društvenu sferu razdvajanjem otuđenih (»bolesnih«) i neotuđenih (»zdravih«) aspekata društva. Petrović Frommu priznaje ne samo razotkrivanje obilja otuđenja u ondašnjem društvu nego i pokazivanje realnih putova razotuđenja kao »putova k zdravlju«. Možemo se zapitati bi li osuvremenjivanje i reafirmiranje takvih pristupa predstavljalo poticaj filozofskim razmatranjima današnjih visokosofisticiranih oblika masovnog i individualnog otuđivanja? Možda bi to bilo i ohrabrivanje pozitivnijeg pristupa mogućnostima razotuđenja, unatoč ustajalim i (često) samozadovoljnim postmodernističkim intelektualnim depresijama?

Temeljno pitanje slobode, odnosno slobode čovjeka (za sebe i za Druge), bitno i za promišljanje (i provođenje) prakse, Petrović dovodi »do kraja« koristeći i Fromma i Marxa. Bijeg od slobode, prema Petroviću, ne znači da čovjek nije biće slobode; mogli bismo dodati kako je upravo bijeg od slobode bitni »simptom« ne-slobode, odnosno otuđenog čovjeka i društveno-povijesnih okolnosti. Citirajući Marxa – životna opasnost za svako biće sastoji se u tome da čovjek izgubi samo sebe, te je nesloboda prava smrtna opasnost za čovjeka – Petrović ide i dalje:

»... nesloboda nije smrtna opasnost, nesloboda je smrt čovjeka. Postajući neslobodan, čovjek prestaje biti čovjek.« (Petrović, 1986, 140)

Na drugom mjestu, raspravljajući o marksističkoj koncepciji ljudske prirode, a time i mogućnostima i utemeljenjima (ne)slobode, Petrović nije sklon razmišljanju kako je

»... fenomen alijenacije više ekonomski ili psihologijski, odnosno da je povezan s ovim ili onim aspektom čovjeka, ali ne i s čovjekom u cjelini, posebno ne s *biti* ili *prirodom* čovjeka (...) Moguće je pojmiti alijenaciju bez povezivanja s *biti* ili *prirodom* čovjeka. To je postignuto reduciranjem alijenacije na jedan ili više konkretnih oblika, definirajući ih, primjerice, kao otuđenje čovjeka od proizvoda svojeg rada ili od drugih ljudi (...) Alijenacija je uvijek alijenacija Čovjeka. Postoji li možda alijenacija samo kao izvanjski dodatak ljudskoj ne-otuđenoj egzistenciji, ili je to ono što prožima cjelinu čovjekovog života?« (Petrović, 1968, 334)

Ovdje se može dodati dio Frommove koncepcije gdje se govori o razvojnem slijedu (socijalne) psihologije i psihoanalize, od Freuda prema suvremenijim autorima. Uz naznaku kako frojdistička pojednostavljenja (pretjerivanja?) valja »osvježiti«, revidirati i promotriti u svjetlu 20. stoljeća, Fromm naglašava nužnost u kojoj

»... čovjek mora imati okvir orijentacije i odanosti (uključujući i sistem vrijednosti), a problemi poput alijenacije i identiteta moraju biti temeljito proučeni. Konačno, proučavanje ekonomske, sociološke i političke strukture društva u svojoj ulozi određujućeg karaktera – ujedno i kao funkcija tog karaktera – mora biti nastavljeno na višoj razini, posebno kroz empirijsko socio-psihološka istraživanja.« (Fromm, 1967, 78)

Ovdje treba ukazati na još jednu, po nama bitnu, karakteristiku načina na koji Gajo Petrović promišlja (ne samo) Frommovu koncepciju, precizno analizirajući dijelove koji su važni za »početak i kraj« mišljenja o čovjeku, njegovoj slobodi i prirodi, ali i sve ono što čini Čovjeka (prakse), a što bi ujedno objašnjavalo i razumijevalo čovjeka u društvu i društvenim procesima. Naime, također u skladu s Frommom koji bitne pojmove (bijega od) slobode, otuđenosti modernog čovjeka i mogućnosti razotuđenja vidi u cjelini i najčešće nastoji ontološke razgovore o biti ljudskog bića povezati sa širim aspektima »socijalnog i/ili psihološkog bića«, Petrović uvijek iznova poručuje kako pitanja o Čovjeku moraju biti sažeta i jednostavna, dok odgovori mogu biti složeni i mnogoznačni. Stoga bi bilo zanimljivo vidjeti kako se, primjerice, reflektira na misli jednog »neokantovca« Ernsta Cassirera, posebno u dijelu kada Cassirer, prema Petroviću, nagovještava kako je pitanje o čovjeku

»... pitanje *filozofije* kulture. Pitanje o čovjeku Cassirer postavlja u tradicionalnom obliku *What is man?* (*Što je čovjek?*) On ne smatra potrebnim da ga bar malo preformulira u *Tko je čovjek?* No, on je nezadovoljan suvremenim odgovorima na to pitanje. Po njegovom mišljenju čovjekovo znanje o samom sebi došlo je u krizu. Ili drugim riječima, naša moderna teorija izgubila je svoj intelektualni centar.« (Petrović u: Cassirer, 1978, XXXVII)

Obzirom da kantovsko pitanje o čovjeku Cassirer pretvara u pitanje o kulturi, i Gajo Petrović iz takvog promišljanja izvodi dijelove kada Cassirer čovjeka označava kao *animal symbolicum*, naglašavajući da se čovjek ne može više neposredno suočiti sa zbiljom, a fizička realnost sve više odstupa od ljudske simboličke aktivnosti kroz umjetničke slike, mitske ili religiozne rituale. Međutim, posebno ističe Petrović,

»... zid simboličkih posrednika ne isprečuje se između čovjeka i zbilje samo kada je riječ o njegovoj teorijskoj djelatnosti, nego također u praktičkoj sferi. Ni ovdje čovjek ne živi u svijetu činjenica prema svojim neposrednim potrebama i željama, nego usred imaginarnih emocija, u nadama i strahovima, u iluzijama i desluzijama, u svojim fantazijama i snovima.« (Petrović u: Cassirer, 1978, XXXIX)

I ovdje Petrović, kao i kod Fromma, traži i nalazi potvrdu nužnosti promišljanja po kojemu pitanje o čovjeku nije samo pitanje o čovjeku kao pojedincu (niti apstraktno pitanje o biti tog bića) nego i pitanje o samom društvu, državi, ali i svim oblicima u kojima čovjek organizira i sistematizira svoj duhovni i praktični život, »o svim oblicima čovjekovog zajedničkog stvaralaštva«. Polazeći od Cassirerova stava da društvena svijest nije pretpostavljena individualnoj te da čovjek nije isključivo aktivno i stvaralačko biće, Petrović dolazi do *fundamentalne polarnosti* gdje je čovjek razapet između stabilizacije i evolucije, odnosno tendencija da zadrži postojeće stanje stvari i oblika, ali i stvara nove. Jer,

»... ljudska kultura u cjelini može se opisati kao proces čovjekova progresivnog samooslobađanja. Jezik, umjetnost, religija, znanost samo su faze u tome procesu. U svima njima čovjek otkriva i dokazuje novu moć – moć izgrađivanja svog vlastitog, *idealnog* svijeta.« (Petrović u: Cassirer, 1978, 288)

I Cassirer od filozofije traži traganje za temeljnim jedinstvom. Ono podrazumijeva kontraste i sukobe čovjekovih moći i sposobnosti, što ne znači nesklad ili neslogu, nego dopunjavanje i prožimanje različitih i višestrukih funkcija. Stoga ne čudi kada se poziva i na Heraklita koji govori o skladu suprotnosti, *o harmoniji koja k protivnosti teži, kao kod luka i lire*.

Možemo li – u nastojanju da produžimo, produbimo, potvrdimo misaone putove i koncepcije G. Petrovića i E. Fromma – negdje na stranputicama od Heraklita do početka 21. stoljeća, ponovno naglasiti svevremenost Frommovih egzistencijalnih dihotomija, koje su, prema riječima samoga Fromma, neizbježne i neodvojive u čovjekovom stvaralaštvu kojim se čovjek, usput rečeno, odvojio od (vlastite) prirode i svijeta? Čovjek jest prirodno biće, pa je i životinjama u toj prirodi sličan, ali je i više od toga – on posjeduje svijest o sebi, svojoj prošlosti i budućnosti, o sebi u svijetu i svijetu oko sebe. I otuđenje takve svijesti još uvijek je dio te iste svijesti, odnosno egzistencije. Čovjek je bio dio s prirodom (ili je od početka formiranja svijesti posjedovao umni potencijal da to jednom nikada više ne bude), ali u svojoj prirodi imanentan mu je i proces otuđenja od tog svojeg (nekada ili jednom?) jedinstvenog dijela. I to su proturječnosti koje Petrović i Fromm možda ne traže toliko u apstraktnoj formi, koliko kroz praktične oblike ljudskog ponašanja prema sebi i, istaknimo to još jednom, Drugima, drugim individuama s istim problemima, odnosno dihotomijama u svojim

pojedinačnim egzistencijama. Stoga ne treba zaboraviti kako Fromm uvodi i pojam *historijskih dihotomija* koje su vezane uz povijesno nastale oblike alijenacije. One nisu apsolutno nerješive, naprotiv, čovjekov zadatak i jest da ih *povijesno* riješi i rješava, da se u nekim svojim aspektima i ponašanju (u teoriji i praksi) povijesno dezalijenira, kako se tijekom povijesti i otuđivao.

»Uvođenje« slobode u ova promišljanja nije samo vezano uz razotuđenje, posebno ono koje bi dolazilo izvana, nego mora potjecati iz čovjekove nutrine i nastojanja da čovjek sve više doživljava – pokušajmo koristiti mogući koncept Petrovića – (samo)raz-otuđenje. Puka povijesnost slobode govori o već spomenutom svojevrsnom (naizgled) apsurdnu da ljudi bježe od slobode jer slobodu i odgovornost katkada osjećaju kao teret. U određenim povijesnim i društvenim okolnostima takav bijeg od slobode postaje masovnim fenomenom pa Fromm i Petrović upozoravaju kako forme mogu biti i drugačije, a spoznavanje biti i oblika otuđenja mora podrazumijevati i individualni i kolektivni pristup (raz)otuđenju.

U tome svjetlu izuzetno su aktualne i teze Gaje Petrovića (još iz sredine 1960-ih) i opaska

»... kako se pod čovjekovom suštinom ne mora (i ne smije) misliti skup nepromjenjivih svojstava, nego cjelokupnost historijski izbornih (realiziranih i otvorenih) mogućnosti ljudskog bivstvovanja (a te su mogućnosti u svakoj fazi ljudskog razvoja drukčije), i jer se pod otuđenjem čovjeka od njegove suštine ne mora (i ne smije) misliti totalan raskorak u kojem su pokidane sve veze između čovjekove esencije i egzistencije (jer nijedan čovjek ne može biti toliko samootuđen da više nema nijedne ljudske crte), nego takav unutrašnji rascjep u čovjeku pojedincu ili u ljudskom društvu u kojem se najviše realne ljudske mogućnosti ne realiziraju ili se čak realizira nešto što im je suprotno.« (Petrović, 1971, 172)

Kada bismo proturječnosti o kojima više ili manje otvoreno govorimo i Fromm i Petrović željeli izraziti najkraće što možemo, možda bi to moglo biti u pomalo dvosmislenoj rečenici: *Čovjek (p)ostaje (ne)čovjek*. Time bi se (povijesni) aspekti alijenacije i dezalijenacije mogli oslikati dvostruko: ili u vlastitom izboru »ostajanja« čovjekom ili u otuđenju u kojem čovjek iskazuje svoje ne-ljudske, otuđene osobine. Naravno, problem (dez)alijenacije daleko je širi od igre riječi, kao što dobro ističe Gajo Petrović kada napominje da samo nabranje slobode ne rješava pitanje *što jest* sloboda. Za njega propitivanje slobode mora biti i sudjelovanje u pro-izvođenju slobode. Putovi *praxisa* bili

bi tada – što je već ranije mišljeno – realizacija slobode kao spoznate nužnosti, odnosno najprije prilagođavanje *spoznatoj* nužnosti, što bi u praktičnom smislu podrazumijevalo i ovladavanje samim sobom i prirodom na temelju (spoznaje i pokretanja) unutrašnje i vanjske nužnosti ljudskoga bića. Čovjek kao prak(sis)tičko biće bi se spoznajom takve nužnosti trebao oslobađati kroz djelovanje kojim bi mijenjao i sebe i svijet. Ako bi takvim djelovanjem ujedno jačao vlastite kreativne i inovativne mogućnosti i sposobnosti, u promijenjenim okolnostima sebe i svijeta mogao bi dostići i neku novu (višu, dublju) razinu svijesti sebe kao praktičnog bića.⁶

Ako bismo mogli odrediti jednu od najvažnijih zajedničkih osobina Gaje Petrovića i Ericha Fromma – a koja bi ujedno bila i najbolja po(r)uka našoj suvremenosti – onda bi to zasigurno bilo konstantno nemirenje s temeljnim posljedicama problema otuđenosti i slobode čovjeka i društva, svijeta. Za oba mislitelja vrijedio bi komentar da su željeli očovječiti – na teorijskoj i na praktičnoj razini – prirodu i kriterije za ljudsku participaciju u prirodnim danostima i blagodatima. Petrović upozorava da bit slobode nije samo propitivanje njene biti, kao niti analiziranje danosti i činjenica, nego razvijanje čovjekovih kreativnih moći, proširivanje i obogaćivanje ljudskosti u čovjekovom svijetu.

Fromm je svojega *čovjeka za sebe* nastojao tražiti i izgrađivati između produktivnih i neproduktivnih orijentacija, sposobnosti za ljubav prema životu i sposobnosti za nekrofiliju, narcisoidnosti i empatije kao ljudskih osobina, ali i tumačiti ih kao sredstva za po-mirenje i uravnoteženje društva i međuljudskih odnosa. Za njega je to bila i svojevrsna pobjeda produktivnosti nad *utonućem u patnju* individualnog i društvenog koje je tražilo i (mentalnu) multidisciplinarnost, te je u svezi s tim istraživao psihoanalizu, zen-budizam, rano kršćanstvo, kolektivnu solidarnost društava... Tako je *Marx's Concept of Man* došao dvadesetak godina nakon *Bijega od slobode* kao iskorak prema marksističkoj teoriji i praksi, da bi uslijedio »povratak« prijašnjem vlastitom konceptu u djelu *S onu stranu okova iluzija*. Frommove kritike »nepromjenjive« ljudske prirode ili one koja bi bila puki »kulturni proizvod« dovele

---

⁶ Ako bi se ovo moglo protumačiti kao neka nova vrsta filozofije (bolje rečeno filozofiranja) koja bi vodila daljnjem rješavanju problema otuđenja, možda bi to dovelo do novih problema *govora o nečemu o čemu još nije moguće govoriti*. No, s druge strane, možda i promišljanje o takvom aspektu rješenja pitanja (raz)otuđenja i (ne)slobode ipak može dovesti do nečeg novog (i/ili drugačijeg)?

su ga do povijesnosti razmišljanja o ljudskoj prirodi koja nije biološki fiksirana, ali ni puka posljedica kulturnoga ponašanja. Povijesni razvoj uz zakone i mehanizme treba stoga pomno proučiti uzevši u obzir navedene proturječnosti, odnosno dihotomije ljudske egzistencije prema kojima čovjek jest dio prirode, ali je i transcendirao.

Daljnji razvoj vlastitih promišljanja Fromma dovodi do pozivanja na antropološko i ontološko gledište o čovjeku, slobodi i otuđenju. U temelju toga leži nastojanje (blisko onom G. Petrovića) za širom platformom i polazištima radi prevladavanja otuđenih oblika dogmatizma, birokratizma, otupjelosti i pasivnosti u čovjeku i društvu, prema kojima gotovo i nije bilo bitno je li otuđeni čovjek pro-izvodio otuđeno društvo ili je uglavnom bilo obratno. Frommove oštre i dubinske kritike potrošačkog društva ponekad se možda čine naivnima ili nedorečenima u odnosu na postmodernističke didaskalije o hiperpotrošačkom društvu analitičara koji uglavnom na teorijski način promišljaju praksu (što bi im Fromm ili Petrović odmah zamjerali). Prema takvim hipersuvremenim stavovima, ako se u njihova promišljanja praksa i moguća stvarnost ne uklapaju, tim gore po praksu i činjenice.

Gajo Petrović i Erich Fromm ukazuju na problematiku (raz)otuđenja kao na koncept(e) kojima ne treba »višak« puke kritike i »metafizike«, uz napomenu da, ako želimo znati što čovjek treba biti, valja poći od onoga što čovjek doista jest. Pa, ako želimo znati što bi čovjek mogao (biti), treba dobro proučiti i spoznati njegovu ljudsku prirodu. Neophodna praksa ovakvog promišljanja zasigurno leži i u nužnoj usklađenosti pitanja i bitka, stvarnosti i svijeta kao mogućem smjeru prema potpunoj (samo)realizaciji. U svom prvom pogovoru knjizi *Čovjek za sebe* (1965) Petrović priznaje Frommu da je

»... stekao trajne zasluge kao jedan od mislitelja koji su bitno pridonijeli i još pridonose renesansi Marxove misli u suvremenom svijetu (...) Fromm je bio jedan od rijetkih samostalnih mislitelja koji su znali razlikovati marksističku filozofiju od njenog izopačavanja, sagledati je i obnoviti u autentičnom obliku i stvaralački primijeniti na proučavanje aktualnih problema suvremenog čovjeka i društva.« (Petrović u: Fromm, 1980a, 235)

Petrović ističe doprinos Frommovih promišljanja u interdisciplinarnim razmatranjima otuđenja čovjeka i različitih pojavnosti otuđenja u društvenom životu pojedinca. I kada naglašava da se u nekim pojedinostima i razmatranjima on i Fromm možda ne bi složili, svrstava ga u red mislitelja čija su djela živa i nakon četvrt stoljeća i koji svoja

razmišljanja o bitnim problemima svoga vremena koriste kako bi našli izlaz iz *bespuća na kojemu se našlo čovječanstvo*.

I ne samo to – 12 godina kasnije u svojem »Post Scriptumu« za drugo izdanje Petrović ističe moguće korekcije u vezi s Frommovim konceptima radi naglog povećanja broja prevedenih Frommovih djela, kao i činjenice da je Fromm u međuvremenu objavio i nova djela. Ipak, u novom pogovoru dopisuje:

»Bez obzira na zanimljive analize i nove spoznaje što ih sadrže Frommova kasnija djela, ona donose pretežno razradu i primjenu temeljnih koncepcija izraženu u ranijim djelima,⁷ a ne neku novu koncepciju čovjeka. Kako se ni moji pogledi nisu u međuvremenu izmijenili toliko da bih na bitno drukčiji način gledao na Fromma, smatrao sam nepotrebnim da mijenjam tekst pogovora. To, naravno, ne znači da Frommova djela nakon 1965. godine ne bi zasluživala pažljivu analizu...« (Petrović, u Fromm, 1980a, 236)

Što bi se dogodilo da odjednom preskočimo čak 35 godina od drugog pogovora Gaje Petrovića i uronimo u (naj)suvremenije hiperpotrošačko društvo u kojem se čak i donedavni »kraljevi« postmodernističkih analiza i kritika već polako gube? Preskočili smo *suvremenost* kritike otuđenja u *Čovjeku za sebe* iz »pradaleke« 1947., *suvremenost* kritike *Zdravog društva* iz 1955., preskočili smo oba navedena pogovora Gaje Petrovića, konac 21. stoljeća koji je donio rušenje Berlinskog zida, ali i sužavanje i nestajanje a ne širenje ideje klasičnog socijalizma. Što se u međuvremenu dogodilo s raspravama o otuđenju i mogućnostima oslobađanja ljudske prirode?

»Ako pretpostavimo da je cijela historija dosad bila historija čovjekova samo-otuđenja, može se pojaviti pitanje je li dosadašnja historija bila historija postepene eliminacije otuđenja ili, naprotiv, historija njegova permanentnog produblivanja. Oni koji vjeruju u konstantni progres tvrdili su da se otuđenje sve više smanjivalo, ali mnogo je veći broj suvremenih filozofa i sociologa koji tvrde da se alijenacija stalno povećavala i da je ona mnogo dublja i proširenija...« (Petrović, 1986, 167)

Ovo nije dio iz radova dijela neo-marksista, pa ni nadobudnih ili kritički orijentiranih studenata filozofije ili sociologije, nego je riječ o Gaji Petroviću koji nas budi preko vremenskog jaza od čak 46 godina! (Pro)filozofsko je pitanje: Što se dogodilo u međuvremenu? Naše je

---

⁷ Nekoliko redaka ranije Petrović izričito spominje sve tri knjige iz trilogije, potvrđujući njihovu aktualnost i u drugoj polovici 1970-ih godina prošlog stoljeća (riječ je, podsjetimo, o pozivanju i na 1941., godinu objave *Bijega od slobode*) i potrebu re-afirmiranja problematike koju razrađuju.

stajalište da su odgovori na takvo pitanje danas potrebniji nego ikad. Ipak, osvrnimo se (nužno ukratko) na fenomen koji je manje poznat – najnovija 3D tehnologija printera i CNC računala omogućit će već za nekoliko godina stvaranje »najnovije« radničke klase koja se jednostavno naziva *makers* (Söderberg, 2013, 312–32).⁸ Prema istraživanjima sociologa Johana Söderberga s pariškog sveučilišta, razvijaju se »koncepti samoreproducirajuće i univerzalne male tvornice iz kuhinje« gdje *makers* reproduciraju određeni materijal preko visokosofisticiranih 3D printera te proizvode i/ili kopiraju željene količine novih proizvoda. Time čine nepotrebnom industrijsku proizvodnju dosadašnjeg tipa, kao i rasprave oko radničkih prava što se iz javnih sfera prebacuju u privatne, a sindikati i radnički predstavnici jednostavno postaju suvišni. *Print-village* označava *self-made* proces u potpunosti prenesen u privatne kuće i obiteljsko okruženje gdje se kopira i reproducira tzv. »korporativno intelektualno vlasništvo« (odnosno programi). Projekti poput *Print-village* i jesu nastali dijelom radi eliminacije sindikalne borbe (smanjivanja svih »nepotrebnih« troškova za vlasnike i korporacije). *Makers* su visokoobrazovani i odlično plaćeni profesionalci koji se angažiraju individualno i obavljaju *usluge rada* putem računalnih programa. Ovakva osobna proizvodnja trebala bi, navodno, eliminirati zaglupljujuća i dosadna tvornička radna mjesta, nezaposleni radnik može odmah (p)ostati samozaposleni *maker*. Sve zajedno dovodi do situacija u kojima se vrlo *fleksibilno* rješavaju sva pitanja tzv. »neproduktivnih«, a po korporativni sustav i opasnih neposlušnih i neovisnih radnika i organizacija.

Ovdje bi trebalo dosta prostora za šire elaboriranje promjena koje se događaju i o kojima raspravlja sve veći broj stručnjaka i znanstvenika. Prema mišljenju Söderberga, *makers* su negacija radničkog pokreta, a on ukazuje i na situaciju kada se vraćaju *potisnuta sjećanja sindikalne povijesti*. Nama je zanimljivo što ovakva iskustva donose po pitanju otuđenja (rada), otuđenja čovjeka kao radnika i stvaratelja u digitalnom dobu.

Teško je, sjetimo li se Petrovića i Fromma, negirati kako otuđeni oblici čovjekove svijesti, otuđeni oblici ljudskoga ponašanja i među-

---

⁸ Ovdje slijedi opaska oko samog pojma – ako radnike (*workers*) određuje i označava *rad*, *makers* su zapravo tvorci, izrađivači, kreatori... Rada, klasičnog, ali i rada uopće, ne(do)staje, a novi pojam trebao bi značiti nešto više od rada. Licemjerje, futurološka neminovnost ili (novo) otuđenje pojma i prakse...

ljudskih odnosa ipak uspješno napreduju. Iz toga razloga važno je danas podsjetiti se kako nekadašnji autori i podržavatelji praksisovskih načela nisu bježali od opetovane humanističke afirmacije teorije alijenacije i putova oslobođenja i to posredstvom praktičnih društvenih kritika i upozorenja, ali i davanja rješenja protiv dogmatskih i pseudoreligioznih pozivanja na državne i »ortodoksne« autoritete toga vremena. Pođemo li od toga da postavljanje pitanja o alijenaciji i dezalijenaciji mora imati neizbježnu humanističku notu te da svaka forma alijenacije ima svoj sadržaj i funkciju koji se moraju temeljno (iznova) učiti i podučavati, postupno ćemo dolaziti do odgovora o putovima za njeno prevladavanje i oslobađanje čovjeka. U protivnom, recimo najkraće, svaka moguća analiza otuđenja mogla bi uglavnom sličiti na još jednu deskriptivnu i besplodnu raspravu.

Neminovna su, čini se, pitanja: Treba li ponovno koristiti neke spoznaje i nastaviti tamo gdje se je stalo u filozofskom konceptu otuđenog čovjeka, analizama i tumačenju raskoraka između čovjekove biti i praktične egzistencije? Hoće li i kako razmatranje alijenacije i dezalijenacije konačno izgubiti pragmatičnu i politizirajuću karakteristiku i možemo li obnoviti razmišljanja o Čovjeku koji nije to što jest, a treba biti sve ono što može biti (Fromm)?

Zaključimo s Gajom Petrovićem: nekreativnost i nesloboda su modusi bivstvovanja bića koje je slobodno i kreativno. Dakle, samo biće koje je slobodno i kreativno može također biti neslobodno i nekreativno.

Literatura

- Burghart, Schmidt (1988), *Postmoderna – strategije zaborava*, Zagreb: Školska knjiga.
- Cassirer, Ernst (1978), *Ogled o čovjeku*, Zagreb: Naprijed.
- Daković, Nenad (ur.) (2011), *Filozofija prakse*, zbornik, Beograd: Dom omladine Beograda.
- Derrida, Jacques (2002), *Sablasti Marxa*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Ferić, Ivana (2009), *Vrijednosti i vrijednosni sustavi: psihologijski pristup*, Zagreb: Alineja.
- Fromm, Erich (1967), »The Present Crisis in Psychoanalysis«, *Praxis*, Zagreb, god. 3, sv. 1, str. 70–80.

- Fromm, Erich (1969), »Marx's Contribution to the Knowledge of Man«, *Praxis*, Zagreb, god. 5, sv. 1–2, str. 55–64.
- Fromm, Erich (1978), *Bekstvo od slobode*, Beograd: Nolit.
- Fromm, Erich (1980a), *Čovjek za sebe*, Zagreb: Naprijed.
- Fromm, Erich (1980b), *Zdravo društvo*, Beograd: IRO Rad.
- Fromm, Erich (1980c), *S onu stranu okova iluzije*, Zagreb: Naprijed.
- Fromm, Erich (1980d), *Imati ili biti?*, Zagreb: Naprijed.
- Fromm, Erich (1984), *Umijeće ljubavi*, Zagreb: Naprijed.
- Kukoč, Mislav (1988), *Usud otuđenja*, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.
- Manojlović, Markus (ur.) (2008), *Marxovo nasljeđe*, zbornik, Banja Luka: Udruženje za filozofiju i društvenu misao.
- Marcuse, Herbert (1969), »The Realm of Freedom and the Realm of Necessity. A Reconsideration«, *Praxis*, Zagreb, god. 5, sv. 1–2, str. 20–25.
- Olujčić, Dragomir; Stojaković, Krunoslav (2012), *Praxis – društvena kritika i humanistički socijalizam*, zbornik, Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung.
- Pešić Golubović, Zagorka (1965), »Socijalizam i humanizam«, *Praxis*, Zagreb, god. 1, sv. 4, str. 520–535.
- Petrović, Asja i dr. (ur.) (2001), *Zbilja i kritika. Posvećeno Gaji Petroviću*, zbornik, Zagreb: Odsjek za filozofiju Filozofskog Fakulteta u Zagrebu i Antibarbarus.
- Petrović, Gajo (1968), »The Development and the Essence of Marx's Thought«, *Praxis*, Zagreb, god. 3, sv. 3–4, str. 330–345.
- Petrović, Gajo (1969), *Mogućnost čovjeka*, Zagreb: Studentski centar Sveučilišta u Zagrebu.
- Petrović, Gajo (1971), *Čemu Praxis*, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.
- Petrović, Gajo (1986), *Filozofija prakse*, Zagreb: Naprijed, Beograd: Nolit.
- Petrović, Gajo (1990), *U potrazi za slobodom*, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.
- Riesman, David (1965), *Usamljena gomila*, Nolit: Beograd.
- Söderberg, Johan (2013), »Obrisi nove industrijske revolucije«, *Le Monde diplomatique – hrvatsko izdanje*, sv. 3, str. 31–32.
- Stojanović, Svetozar (1969), »The Dialectics of Alienation and the Utopia of De-alienation«, *Praxis*, Zagreb, god. 5, sv. 3–4, str. 387–398.

ERICH FROMM'S *MAN FOR HIMSELF*
AS A FREE CREATIVE BEING OF *PRAXIS*

Nenad Vertovšek

The understanding of alienated man who, during the course of historical development, gains increasingly more freedom but also feels more isolated from the nature and other people, in works of prominent praxis-thinker Gajo Petrović is connected to humanistic values and dynamic psychology. When he directs his attention to Erich Fromm and his concept of man for himself, Petrović seeks answers to questions on what aspects of Fromm's work were interesting for philosophy of his days as well as for philosophy in future. Petrović is interested in Fromm's research on roots of escape from freedom in human nature and contemporary society, as well as in the possibility of freeing the man from the burden put by himself. Gajo Petrović uses the concepts of human nature and alienation in widening and deepening philosophical research on human, with the goal of offering the solution to core problems of existence and human relations.

One of the meeting points of Gajo Petrović and Erich Fromm is found in the gap between human essence and real, practical existence. The central place of philosophy of both Petrović and Fromm belongs to man, his nature, and contradictions he faces as the creative being of praxis. Another common point between two authors is the search for the answer to the question: Should practical reason be used again and how, i.e. should practical reason simply continue where philosophical concept of alienated man has stopped? Will the research on alienation and de-alienation finally rehabilitate the thought on Man who, unfortunately, is not what he is, and should be what he has to be?

Key words: *alienation, dealienation, freedom of man, human nature, Praxis, Erich Fromm, Gajo Petrović*